

Biblijne świadectwa o godności Maryi w *lex orandi* Kościoła

Biblical Testimonies to Mary's Dignity in the Church's *lex orandi*

STEFAN SZYMIK

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, stefan.szymik@kul.pl

WALDEMAR PAŁĘCKI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, waldemar.palecki@kul.pl

Streszczenie: Maryja jest ikoną chrześcijańskiej wiary i obiektem szczególnej czci. Jest tak, chociaż brak wyraźnych śladów kultu maryjnego w tekstach biblijnych. Niemniej późniejszy rozwój pobożności maryjnej ma swoje źródła właśnie w Biblii, czego dowodzą teksty liturgiczne. Ten teologiczny fenomen recepcji maryjnych tekstów biblijnych w *lex orandi* Kościoła stanowi przedmiot przedłożonych analiz. O kolejności i strukturze analiz zdecydowały wypowiedzi trzech postaci biblijnych: anioła Gabriela (Łk 1,26–38), krewnej Elżbiety (Łk 1,39–45) i anonimowej kobiety z tłumu (Łk 11,27–28). Na drodze badań interdyscyplinarnych, na bazie metody historyczno-krytycznej uzupełnionej o analizy narracyjne i kontekstualno-opisowe, artykuł naświetla oddziaływanie orędzia biblijnego (*Wirkungsgeschichte*) na liturgię Kościoła na przykładzie godnościowych tytułów Maryi w *lex orandi* Kościoła na przestrzeni wieków. Okazuje się, iż słowa postaci biblijnych były istotną podstawą rozwoju pobożności maryjnej. W świetle Biblii Maryja jest szczęśliwą (μακαρία), błogosławioną (εὐλογημένη) i pełną łaski (κεχαριτωμένη) Matką Pana (Łk 1,43). Celebracja tej prawdy w akcie liturgicznym owocowała w ciągu wieków jeszcze pełniejszym poznaniem wielkiej godności Maryi.

Słowa kluczowe: Maryja, Matka Pana, nawiedzenie, zwiastowanie, Msza Święta, teksty euchologiczne, kult maryjny, *lex orandi*

Abstract: Mary is an icon of the Christian faith and an object of special reverence. Even though there are no clear traces of the Marian cult in biblical texts, The later development of Marian devotion has its sources in the Bible, as evidenced by texts used in the liturgy. The theological phenomenon of the reception of Marian biblical texts in the Church's *lex orandi* is the subject of the analyses presented in this paper. The statements of three biblical characters: the angel Gabriel (Luke 1:26–38), Elizabeth, Mary's relative (Luke 1:39–45) and an anonymous woman from the crowd (Luke 11:27–28) determined the order and structure of the analyses. Through interdisciplinary research, based on the historical-critical method supplemented with narrative and contextual-descriptive analyses, the article highlights the impact of the biblical message (*Wirkungsgeschichte*) on the liturgy of the Church over the centuries, as exemplified by Mary's titles of dignity in the Church's *lex orandi*. It appears that the words of biblical characters were an important basis for the development of Marian devotion. In the light of the Bible, Mary is the happy (μακαρία), blessed (εὐλογημένη) and favored (κεχαριτωμένη) Mother of the Lord (Luke 1:43). The celebration of this truth in the liturgical act has resulted over the centuries in an even fuller knowledge of Mary's great dignity.

Keywords: Mary, Mother of the Lord, Visitation, Annunciation, Holy Mass, euchological texts, Marian cult, *lex orandi*

Miejsce zajmowane przez Maryję w liturgii Kościoła powszechnego jest wyjątkowe i w swoim rodzaju jedyne. Raczej rzadko obecna w tekstach biblijnych, Maryja cieszy się dzisiaj stałą obecnością w życiu Kościoła powszechnego, w jego dyskursie teologicznym, także w liturgii i codziennej pobożności wierzących, otoczona od wieków nadzwyczajną czcią. Maryja jest ikoną chrześcijańskiej wiary (Rubin 2009; Napiórkowski 2016). Tymczasem, chociaż brak uchwytnych śladów kultu Matki Bożej w tekstach biblijnych, późniejszy rozwój pobożności maryjnej ma swoje źródła i podstawy właśnie w Biblii¹. Jednakże *lex orandi* Kościoła nie jest jedynie zwykłym przypomnieniem tekstów biblijnych, ale jest przede wszystkim ich żywym doświadczeniem i celebracją – przywołaniem, uobecnieniem i przeżywaniem pełnej prawdy o godności Maryi jako Matki Pana w akcie liturgicznym (por. J 16,13). Teologiczny fenomen, jakim jest recepcja biblijnych tekstów maryjnych w liturgii Kościoła (*Wirkungsgeschichte*), stanowi przedmiot analiz, które na drodze badań interdyscyplinarnych naświetlają zagadnienie od strony nauk biblijnych i liturgicznych. W szczególności interesujące są wypowiedzi postaci biblijnych na temat godności Maryi, bowiem one antycypują i istotnie przygotowują jej przyszły kult. Trzy biblijne postacie: anioł Gabriel (Łk 1,26–38), krewna Elżbieta (Łk 1,39–45) i anonimowa kobieta z tłumu (Łk 11,27–28), objawiają godność Maryi jako żydowskiej kobiety i rodzicielki Syna Bożego². Ich głos stał się następnie źródłem maryjnej pobożności i treścią inspiracją dla autorów licznych tekstów liturgicznych. Egzemplifikacją tego oddziaływania i recepcji ich wypowiedzi będzie ukazanie godnościowych tytułów maryjnych w *lex orandi* Kościoła na przykładzie formularzy mszalnych z *Collectio missarum de Beata Maria Virgine* (1987)³. Istotne treści wspomnianych formularzy zostaną omówione w świetle poprzedzających je wiodących tekstów patrystycznych i autorów średniowiecznych, dzięki czemu można będzie rozpoznać trwałą łączność, jaka istnieje między biblijnym źródłem i dzisiejszą liturgiczną pobożnością maryjną⁴.

1 Autorzy Nowego Testamentu poświęcili Matce Jezusa niewiele miejsca. Wyjątkiem są tylko Ewangelie św. Łukasza i św. Jana, których autorów Joseph Ratzinger nazwał „dwoma mariologami Nowego Testamentu” (Ratzinger 2002, 25; por. Napiórkowski 2016, 47–71).

2 Odnotować należy także proroctwo starca Symeona, który jednak zapowiada jedynie przyszłe cierpienia Maryi (Łk 2,35: „Twoją duszę miecz przeniknie”).

3 Według wypracowanego klucza biblijnego analizie zostaną poddane teksty euchologii mniejszej (kolekta, modlitwa nad darami, modlitwa po Komunii), prefacje z euchologii większej oraz antyfony mszalne. Należy jednak zauważyć, że jakkolwiek w każdym formularzu mszalnym wyróżnia się euchologię mniejszą i większą, to jednak od strony metodologiczno-liturgicznej występują na ten temat różne poglądy (Durak 1994, 33).

4 Biblijne i liturgiczne treści zamierzonych analiz zakładają użycie metody historyczno-krytycznej, jednak wzbogaconej w części biblijnej o elementy analizy narracyjnej, natomiast w części liturgicznej o analizę kontekstualno-opisową. Ogólnie można opisać stosowaną metodę jako „historię oddziaływania” tekstu biblijnego (niem. *Wirkungsgeschichte*); w studiach biblijnych metoda uznawana jest za aspektowe podejście (ang. *approach*) do tekstu biblijnego (Knight 2010; Szymik 2013, 119–31).

1. Pełna łaski

Pierwszą postacią, której słowa stały się nieodłączną częścią modlitw Kościoła powszechnego, jest anioł Gabriel, posłaniec z nieba. Pojawia się on w scenie zwiastowania (Łk 1,26–38), objawiając Maryi jej szczególne wybranie i misję powierzoną przez Boga. Sama scena jest częścią większej, pięknie skonstruowanej literackiej całości nazywanej Łukaszową Ewangelią Dzieciństwa (Łk 1,5–2,52)⁵.

W scenie zwiastowania występują dwie postacie, anioł Gabriel i Maryja⁶. Niebiański posłaniec znany jest z Księgi Daniela, gdzie wyjaśnia prorokowi jego wizję (Dn 8,16; 9,21), oraz ze sceny zwiastowania narodzenia Jana Chrzciciela (Łk 1,19). Imię posłańca znaczy „Bóg jest mocny”, a jednocześnie jest on „stojącym przed Bogiem”. Zarówno imię, jaki i jego miejsce przed tronem Bożym wskazują na wielką godność boskiego posłańca i wagę słów skierowanych do Maryi. Jego orędzie jest objawieniem woli Bożej i planu zbawienia. Również druga postać została przedstawiona przez trzeciego ewangelistę. Łukasz pisze tylko ogólnie o miejscu zdarzenia, o mieście Nazaret, ale przede wszystkim podaje imię matki przyszłego Mesjasza oraz jej społeczny status: Maryja jest młodą dziewczyną i dziewicą, co zostało podkreślone, jednak już poślubioną mężowi imieniem Józef (por. Mt 1,18: *μνηστεύω*) (Johnson 1991, 36–37; Mickiewicz 2011, 110). Dla dalszych analiz istotne są słowa wypowiedziane przez archanioła Gabriela jako pozdrowienie wstępne (w. 28): „Bądź pozdrowiona, pełna łaski, Pan z Tobą” (*χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὁ κύριος μετὰ σοῦ*), i kontynuacja: „Nie bój się, Maryjo, znalazłaś bowiem łaskę u Boga” (w. 30). Natomiast nie ma potrzeby, by cytować całość wypowiedzi niebieskiego posłańca (ww. 30–37). Pozdrowienie wstępne ukazuje w sposób wystarczający wielką i niepowtarzalną godność Maryi jako matki Syna Bożego.

Dyskusję mogą wywołać wprawdzie pierwsze słowa anioła „Bądź pozdrowiona”, bowiem wielu komentatorów podkreśla, iż nie chodzi tutaj tylko o tradycyjne wstępne pozdrowienie (gr. *χαῖρε*), ale o pełne zbawczego znaczenia wezwanie do radości „Raduj się”, co byłoby nawiązaniem do tekstów Starego Testamentu o córce Syjonu (Za 9,9; Sof 3,14; por. Jl 2,23–24). Źródłem wielkiej radości Maryi winno być

⁵ Literatura poświęcona Łukaszowej Ewangelijskiej Dzieciństwa, jak i podobnie perykopie o zwiastowaniu, jest przegromna i nie ma potrzeby, by powtarzać w tym miejscu powszechnie znane wyniki badań. Podkreśla się w szczególności literacką formę dyptychu, jaką Łukasz nadał swojemu opowiadaniu, i jego punkt centralny, którym jest scena zwiastowania (Brown 1993, 235–55; Green 1997, 47–51; Włodarczyk 1993; Mickiewicz 2011, 86–90). Natomiast perykopę o zwiastowaniu można od strony formalnej zaliczyć do podobnych tekstów Starego Testamentu (zob. Sdz 6,11–24; 13,2–24; 2 Sam 7,12–13.16), które zapowiadają lub mówią o narodzeniu ważnych postaci historii zbawienia (Brown 1993, 292–98; Mickiewicz 2011, 106–7; Welzen 2011, 22–25).

⁶ Istotną częścią analizy narracyjnej jest klasyfikacja i opis postaci występujących w narracji – bohaterów lub typów (ang. *characters*); narrator opisuje postacie wprost, charakteryzując je przez ich zachowania lub słowami uczestników zdarzeń (Bartnicki 2007; Powell 2009, 51–67; Szymik 2013, 67–79).

nadchodzące i bliskie już dzieło zbawienia (Brown 1993, 321–24; Green 1997, 86–87; por. Flores 2004, 87).

Centralne znaczenie dla opisanego pełnej godności Maryi ma nazwanie ją przez anioła „pełną łaski”. Tytuł *κεχαριτωμένη* to imiesłów rodzaju żeńskiego czasu przeszłego dokonanego (*perfectum*) strony biernej czasownika *χαριτώ* w liczbie pojedynczej. Forma gramatyczna opisuje trwałą zmianę lub przemianę, jaka zachodzi w osobie, której czynność dotyczy. Tytuł dany Maryi przez anioła wskazuje na trwały skutek, jaki wywołała w niej łaska Boża. Ten wyjątkowy imiesłów objawia, że już wcześniej (punkt czasowy jest nieznanymi)⁷ Maryja została obdarowana łaską i nadal cieszy się Bożą łaskawością. Jako przyszła matka Jezusa, Maryja jest uprzywilejowana od zawsze, jest „pełna łaski” (*gratia plena*) i gotowa na stwórcze działanie Ducha Świętego. Jak ujęła to Deyanira Flores, Maryja została przemieniona łaską Bożą w sposób doskonały i trwały⁸.

Wyjątkowe i specjalne znaczenie *κεχαριτωμένη* dobrze ilustruje podobne obdarowanie łaską diakona Szczepana. Czytamy w *Dziejach Apostolskich*, iż również Szczepan był „pełen łaski i mocy” (Dz 6,8), jednak jego obdarowanie łaską było chwilowe i odnoszące się do jego aktualnej misji, jak wskazuje opisowe wyrażenie *πλήρης χάριτος καὶ δυνάμεως* (zob. także J 1,18). *Κεχαριτωμένη* opisuje stały i niezmienny, wyjątkowy status Maryi, natomiast *πλήρης χάριτος* wyraża czasowe obdarowanie Szczepana łaską związane z działalnością misyjną. Kontynuując, należy wspomnieć o dwóch innych biblijnych kolokacjach. Wyrażenie „Pan z Tobą” (ὁ κύριος μετὰ σοῦ) jest częstym w Starym i Nowym Testamencie stwierdzeniem opatrnościowej obecności Boga w życiu człowieka wybranego, również w formie pozdrowienia (Rt 2,4; Sdz 6,12; por. Dz 7,9; 10,38) (Green 1997, 87). Natomiast zwrot „znalazłaś łaskę u Boga” (*χάριτι εύρειν παρὰ...*) (w. 30) jest semityzmem, którego greckie odpowiedniki przyjmują różną postać. Formuła jest obecna w biblijnej (Wj 33,16–17; Prz 12,2; Est 2,15.17) i pozabiblijnej literaturze żydowskiej, znana jest również z *Dziejów Apostolskich* i listów Pawła. Słowa anioła wyrażają powszechne przekonanie Żydów i chrześcijan o Bogu działającym w wybranych ludziach, którzy cieszyli się jego łaską. Jak w innych miejscach trzeciej Ewangelii, również tutaj Łukasz nadał terminowi

⁷ Mając na uwadze orędzie biblijne i jego oczywistą wymowę, należałoby myśleć o chwili poczęcia Maryi w łonie jej matki Anny (por. Ps 139,13–15; Hi 31,14–15; Jr 1,5; 2 Mch 7,22–23). Taka interpretacja włącza kolejny element biblijny do argumentacji na rzecz dogmatu o niepokalanym poczęciu Najświętszej Maryi Panny. Łaska obdarowania Maryi właściwą relacją z Bogiem, tym samym zachowania Jej od grzechu pierworodnego, poprzedziła zgodę Maryi na Boży plan względem niej (Żak 2008, 352).

⁸ „Completely and permanently transformed by God’s Grace” (Flores 2004, 87–88). Znaczenie *χαριτώ*: „sprawić, że ktoś jest odbiorcą korzyści; napełniać, obdarzać kogoś łaską; bardzo komuś sprzyjać lub błogosławić; być bardzo uprzywilejowanym”. Tylko w Łk 1,28, w pozdrowieniu anioła skierowanym do Maryi, *κεχαριτωμένη* wskazuje na kogoś jako obdarowanego łaską wprost przez Boga. Wspomniana forma gramatyczna czasownika *χαριτώ* pojawia się w Biblii jeszcze tylko w Syr 18,17, gdzie autor mówi o „człowieku życzliwym”, jak najczęściej tłumaczy się frazę *ἀνὴρ κεχαριτωμένος* (ang. „gracious person”) (Liddell, Scott, and Jones 1996, 1978; Moulton and Milligan 1997, 685; Popowski 1995, 652; por. Johnson 1991, 37; Brown 1993, 325–27).

χάρις głęboki sens teologiczny, bowiem specjalną misją Maryi obdarowanej łaską Bożą jest poczęcie i zrodzenie Syna, który będzie królewskim potomkiem Dawida i Synem Najwyższego: „Oto poczniesz i porodzisz Syna, któremu nadasz imię Jezus” (Łk 1,31)⁹.

Nadany Maryi przez anioła tytuł κεχαριτωμένη miał dla Łukasza i pisanej przez niego historii zbawienia specjalne, konstytutywne znaczenie. W Maryi i dzięki jej zgodzie (w. 38: γένοιτό μοι) Bóg realizuje swój zbawczy plan. W kategoriach analizy narracyjnej wyrażona przez Maryję zgoda oznacza „transformację”, nieodwracalny punkt zwrotny wydarzeń, który rodzi dalsze skutki. Maryja będzie matką Jezusa, Matką Pana.

W *lex orandi* Kościoła tytuł przedstawiający Maryję jako „pełną łaski” (*gratia plena*) przywoływany jest już w okresie Adwentu. Jak zapisano we wprowadzeniu do formularza mszalnego o Najświętszej Maryi Pannie w tajemnicy zwiastowania Pańskiego, w tym czasie liturgia codziennie przypomina zwiastowanie Gabriela posłanego do Maryi nie tylko w słowach antyfony: „Anioł Gabriel powiedział Maryi: «Bądź pozdrowiona, pełna łaski, Pan z Tobą, błogosławiona jesteś między niewiastami»”¹⁰, ale także w modlitwie: „Matko Odkupiciela, [...] uczczona Gabriela wdzięcznym pozdrowieniem, racz się wstawić, o Panno, za nami grzesznymi” (CM 8). Słowa biblijnego posłańca stały się także treścią antyfony na wejście formularza mszalnego we wspomnienie Najświętszej Maryi Panny Różańcowej oraz w tekstach wspólnych o Najświętszej Maryi Pannie w *Mszale Rzymskim*¹¹. Jednak antyfony ta była znana już w najstarszych antyfonarzach mszalnych tradycji łacińskiej z IX i X wieku¹².

Pozdrowienie archanioła Gabriela i nazwanie Maryi „pełną łaski” w *lex orandi* Kościoła na pierwszym miejscu odnosi się do misterium Wcielenia Odwiecznego Słowa Bożego, co wpisuje tę myśl w posoborową odnowę kultu maryjnego (LG 66) i aktualizację prawd wiary w liturgii Kościoła (Migut 2019, 147). Macierzyństwo Maryi było bowiem podstawą wszystkich Jej przywilejów, o czym już w XII wieku pisał Eadmer OSB (zm. ok. 1144) w traktacie *De conceptione B. Mariae Virginis*, sekretarz i doradca abp Anzelma z Canterbury (zm. 1109)¹³. Niewiasta, która cała była „pełna łaski” i znalazła „łaskę u Boga”, została obdarzona tymi darami, aby mogła począć i porodzić

⁹ W trzeciej Ewangelii termin χάρις występuje 25 razy w różnych związkach semantycznych, co należy podkreślić, bowiem termin nie jest znany pozostałym ewangelistom (poza św. Janem: 3 razy w Prologu); natomiast często sięga po niego Paweł w swoich listach (TDNT IX, 393–99; Zeller 1990).

¹⁰ Należy odnotować, iż obecny w części świadków tekstu greckiego (m.in. w kodeksach majuskułowych A, C, D czy Θ, także rodzina f¹³ i inne) dodatek „błogosławiona jesteś między niewiastami” to zapewne późniejsza glosa przywołująca słowa Elżbiety z Łk 1,43, gdyż brak jej w najlepszych kodeksach greckich K i B z IV wieku, podobnie kodeksy L i W i rodzina f¹. Jednak poszerzona wersja pozdrowienia anielskiego zachowała się w tekstach liturgicznych Kościoła, które czerpały najczęściej z łacińskiej Wulgaty.

¹¹ Antyfony na wejście formularza o Najświętszej Maryi Pannie Matce i Pośrednicze łaski: „Ave, Maria, gratia plena, Dominus tecum: benedicta tu in mulieribus, et benedictus fructus ventris tui”. Zob. MR 844, 901.

¹² Tekst ten stanowi antyfonę na *offertorium* w środę trzeciego tygodnia Adwentu w Antyfonarzu z Corbie z IX–X wieku (Hesbert 1935, 9).

¹³ Eadmerus, *Tractatus de conceptione B. Mariae Virginis* (PL 159, 301–07).

Syna Bożego, jak zostaje podkreślone także we wprowadzeniu do formularza o świętym Imieniu Najświętszej Maryi Panny (CM 86). Tę myśl uwypuklają również dwie antyfony na wejście: „Raduj się, Dziewico Maryjo: znalazłaś łaskę u Boga. Oto poczniesz i porodzisz Syna, któremu nadasz imię Jezus”¹⁴ oraz „Bądź pozdrowiona, Święta Maryjo, źródło pobożności, napełniona obfitością wszelkich łask, nosząca w czystym łonie prawdziwego Boga i Człowieka”¹⁵. Maryję jako matkę wszelkich łask (*Mater totius gratiae*) wychwalał św. Anselm z Canterbury¹⁶.

Dopowiedzeniem w *lex orandi* Kościoła jest stwierdzenie, że to Maryja wydała na świat Twórcę łaski i dlatego stała się pomocnicą w dziele Odkupienia, wyjednując obfite łaski i prowadząc wiernych do portu wiecznego zbawienia¹⁷. Maryja, będąca przewodniczką do portu wiecznego zbawienia jako Gwiazda Morza, ma wskazywać drogę wiernym, aby nie zgubili właściwej orientacji w życiu. Tę prawdę wyraża średniowieczny hymn maryjny nieznanego autora: *Ave Maris Stella*¹⁸. Zgodnie z interpretacją św. Hieronima (zm. 420) uważano, że *Stella maris, amarum mare* – „morze gorzycy”, oznacza hebrajską wersję imienia Maryi¹⁹.

Tytuł Maryi jako tej, która jest „pełna łaski” i „znalazła łaskę u Boga”, przedstawia Matkę Pana w liturgii jako mieszkanie Boże (por. Za 2,14) i miasto Boże, które „rozweselają nurty rzeki” (por. Ps 46[45],5). Maryja jest ukazana jako miasto-oblubienica przyodziana „w szaty zbawienia”, okryta „płaszczem sprawiedliwości” (por. Iz 61,10). Stąd we Mszy Świętej często rozbrzmiewa w antyfonach głos wesela: „Raduj się, Dziewico Maryjo” (por. Łk 1,28); „Ciesz się i raduj, Córo Syjonu” (por. Za 2,14); „Bądź pozdrowiona, radości rodzaju ludzkiego”, co znalazło swój wydzźwięk w formularzu o Najświętszej Maryi Pannie Przyczynie naszej radości (CM 132). Przez Wcielenie Bóg umieścił bowiem w Najświętszej Dziewicy królewską stolicę swojej Mądrości²⁰.

14 Antyfony na wejście formularza o Najświętszej Maryi Pannie przyczynie naszej radości: „Laetare, Virgo Maria: invenisti gratiam apud Deum, ecce concipies in utero et paries filium, et vocabis nomen eius Iesum” (CM 133).

15 „Ave, sancta Maria, fons pietatis, omnium gratiarum referta ubertate, in tuis gestans castis visceribus Deum et hominem verum” (CM 119).

16 Anselmus, *Oratio LVII. Ad Sanctam Virginem Mariam. In Annuntiatione ejus* (PL 158, 963).

17 Kolekta formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Matce i Pośredniczce łaski: „Deus, qui arcano providentiae consilio, beatam Virginem Mariam gratiae Auctorem proferre voluisti eique in humanae redemptionis mysterio sociam dedisti, praesta supplicibus tuis ut ipsa et gratiarum copiam nobis obtineat et ad portum salutis nos perducatur aeternae” (CM 119).

18 Ten hymn, pochodzący z IX wieku, pierwotnie był przeznaczony na święto Zwiastowania (Stock 2012, 118–19).

19 „Mariam plerique aestimant interpretari, illuminant me isti, vel illuminatrix, vel smyrna maris, sed mihi nequaquam videtur. Melius autem est, ut dicamus sonare eam stellam maris, sive amarum mare: sciendumque quod Maria, sermone Syro domina nuncupetur” (Hieronimus, *Liber de Nominibus Hebraicis* [PL 23, 841–42]).

20 Kolekta formularza o Najświętszej Maryi Pannie Stolicy Mądrości: „Pater sancte, aeternae Deus, qui in beata Virgine Maria regalem Sapientiae tuae sedem misericorditer collocasti, illustra, quaesumus,

Piękno Maryi jako „pełnej łaski” liturgia przedstawia nie tylko w kontekście Wcielenia, ale również Odkupienia. Teksty liturgiczne uwypuklają fakt, że piękno Maryi jaśniej podczas śmierci Jezusa, co wyraziło się w męznym znoszeniu przez Nią cierpienia. Dlatego też w tradycji Kościoła określano Maryję jako *mitis agna*, a Chrystusa – *mitissimus Agnus* (Thönnnes 1993, 502). Przymiotnik *mitis* ma wiele znaczeń, m.in.: „łagodny”, „łaskawy”, „uprzejmy”, „cierpliwy”, „cichy”, „słodki” (Jougan 2013, 426). Określa również człowieka skromnego, pokornego i dojrzałego (Sondel 2009, 629). Określenie Chrystusa jako *mitissimus Agnus* powraca do komentarza Autperta Ambrozego (zm. 784), który był frankońskim mnichem benedyktyńskim. W swoim komentarzu do Apokalipsy zaznaczył, że Jezus, kiedy został złożony na krzyżu, zmiłował się nad swoimi prześladowcami, a doświadczając od nich krzywdy, znosił pokornie policzkowanie, plucie, biczowanie, jak najcichszy baranek²¹. Przedstawienie natomiast Maryi cichej jak owieczka (*mitis ut agna*) w tradycji XIII-wiecznej można spotkać w dominikańskiej *Litaniae Ordinis Praedicatorum quae dicuntur in omnibus tribulationibus*²².

Na koniec należy wspomnieć, iż tytuł „łaski pełna”, według formularzy mszalnych, ukazuje także Maryję w relacji do Ducha Świętego. Dziewica „pełna łaski” nie tylko została ubogacona darami Ducha Świętego, ale sama była pełna Ducha Świętego (Kochaniewicz 2002, 190). Podkreślają to słowa prefacji: „Ta, którą przy Wcieleniu Słowa ocenił Duch Święty, przy narodzeniu nowego Ludu znowu otrzymuje pełnię Daru Bożego”²³. W ten sposób w *lex orandi* podkreślona jest jedność pomiędzy Wcieleniem i narodzeniem Jezusa a Zesłaniem Ducha Świętego jako zrodzeniem Kościoła (Thönnnes 1993, 246). Wśród różnych metafor ukazujących Maryję w relacji do Ducha Świętego na uwagę zasługuje porównanie chwalebego dziewictwa Maryi do krzewu gorejącego (*rubus incombustus*) (por. Wj 3,2). Ogień symbolizuje tutaj Ducha Świętego, który nie naruszył dziewictwa Maryi (Tronina 1995, 42). Do tej metafory sięgnął już św. Euchariusz z Lyonu (zm. ok. 450)²⁴ oraz Raban Maur (zm. 856)²⁵. Natomiast św. Bernard z Clairvaux (zm. 1153) łączył tę metaforę z tajemnicą wniebowzięcia²⁶. Hildebert z Le Mans (zm. 1133) w kazaniu na dzień zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, używając metafory krzewu gorejącego, wychwalał

Ecclesiam tuam lumine Verbi vitae, ut in splendore veritatis alacris progrediens ad plenam tui amoris agnitionem laeta perveniat” (CM 96).

21 „Hanc patientiam incarnatum Dei Verbum ostendit in actis, quam prius docuerat uerbis, cum in cruce positus, pepercit suis persecutoribus, quique ab ipsis iniurias suscipiens, benignissime toleravit, quibusque nil aliud quam mansuetudinis uerba respondit, alapas, sputa, flagella sustinens, ut mitissimus agnus obmutuit, et multa alia, quae de illo nec ut dignum est exprimere ualeamus, nec, quod peius est, imitari conamur” (Ambrosius Autpertus, *Expositio in Apocalypsin. Libri I–V* [CChrM 27, 57]).

22 Tekst tej antyfony zachował się w odpisie z 1500 roku (Oleś 2013, 44).

23 Prefacja formularza o Najświętszej Maryi Pannie z Wieczernika; „quae in Verbi incarnatione Spiritu fuit obumbrata, / in ortu novae plebis [...] denuo repletur superno Dono” (CM 70).

24 Eucharius Lugdunensis, *Liber formularum Spiritualis intelligentiae ad Uranium* (PL 50, 746–47).

25 Rabanus Maurus, *De Universo libri viginti duo* (PL 111, 513).

26 Bernardus, *De duodecim praeogativis B. V. Mariae, ex verbis Apocalypsis XII, 1* (PL 183, 432).

Maryję, która była dziewicą przed poczęciem, w czasie poczęcia i po poczęciu (*fuit Virgo ante partum, in partu, et post partum*)²⁷.

2. Błogosławiona między niewiastami

Opowiadanie o wizycie Maryi u Elżbiety (Łk 1,39–45) łączy się wprost z poprzednią sceną zwiastowania. Ewangelista informuje tylko zwięźle o czasie i miejscu wydarzenia (w. 39), natomiast skupia uwagę czytelnika na bohaterkach opowiadania. Obie kobiety są już znane, gdyż spotykają się dwie postacie występujące w dwóch scenach zwiastowania. Maryja przyjęła niedawno orędzie Bożego posłańca. Elżbieta jest jej starszą krewną mieszkającą w Judei. W Łukaszczej Ewangelii Dzieciństwa wspomniana jest wcześniej jako bezpłodna żona Zachariasza (Łk 1,5–7). O niej mówił również anioł Gabriel podczas zwiastowania, podkreślając jej obecny stan brzemienności (Łk 1,36–37). Z perspektywy prowadzonych analiz istotny jest dialog, jaki kobiety prowadzą z sobą²⁸.

W centralnym punkcie wydarzenia jest bez wątpienia Maryja. To o niej mówi Elżbieta w pierwszej części (Łk 1,42–45), jak podobnie w Magnificat Maryja wielbi Boga, który uczynił wielkie rzeczy dla niej (Łk 1,46–55). Kluczowe są tutaj słowa Elżbiety. W reakcji na pozdrowienie Maryi²⁹ w łonie Elżbiety poruszyło się dziecko, ona zaś napełniona Duchem Świętym, co ma duże znaczenie dla interpretacji jej słów, wypowiedziała błogosławieństwo (Łk 1,42b–45). Trzy elementy Łukaszczej relacji zasługują na uwagę: reakcja dziecka w łonie Elżbiety na pozdrowienie Maryi, obdarowanie Elżbiety Duchem Świętym oraz błogosławieństwo Matki i Dziecka przez Elżbietę. Napełnienie Duchem Świętym i Jego obecność wskazują, iż spotkanie kobiet w domu Zachariasza nie było działaniem tylko ludzkim, ale Bożym, i podobnie błogosławieństwo Elżbiety – było dziełem Ducha Świętego:

- w. 42b Błogosławiona (εὐλογημένη) Ty między niewiastami
i błogosławiony owoc Twojego łona.
- w. 43 A skądże mi to, że Matka mojego Pana (ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου)
przychodzi do mnie?

²⁷ Por. Hildebertus Cenomanensis, *De Incarnatione* (PL 171, 608).

²⁸ Zgodnie z zasadami analizy narracyjnej słowa i wypowiedzi bohaterów pozwalają poznać bliżej uczestników zdarzeń. Odnotujmy jedynie aspekt formalny tekstu. Pod względem literackim scena nawiedzenia (Łk 1,39–45) jest częścią Łukaszczej Ewangelii Dzieciństwa, a więc literacko-teologicznej kompozycji Łukasza (Łk 1–2), o czym wyżej była mowa. Zob. analizy literackie i egzegetyczne perykopy o nawiedzeniu: Brown 1993, 325–27; Green 1997, 92–97; Mickiewicz 2011, 123–29; por. De Santis 2011, 7–37.

²⁹ Na temat tego pozdrowienia i jego interpretacji zob. Valentini 2002, 17–18.

- w. 44 Oto bowiem, skoro głos Twego pozdrowienia zabrzmiał w moich uszach,
poruszyło się z radości dzieciątko w moim łonie.
- w. 45 Błogosławiona (μακαρία), która uwierzyła,
że spełnią się słowa powiedziane Jej od Pana.

Błogosławieństwo Elżbiety zawiera podwójną pochwałę matki Jezusa. Wpierw Maryja jest nazwana błogosławioną (εὐλογημένη), a na końcu kantyku „szczęśliwą” (μακαρία). Błogosławieństwo Elżbiety jest bliskie błogosławieństwu, jakie Judyta usłyszała po zabiciu wodza wojsk asyryjskich Holofernesa. Słowa tego biblijnego błogosławieństwa wymieniają nie tylko osobę błogosławioną, Judytę, ale wielbią także Boga za jego obecność i potężne działanie w jej życiu i narodu wybranego (Jdt 13,18; por. Sdz 5,24).

W kontekście rozważań nad godnością i wybraniem Maryi ważny jest termin „błogosławiona” (εὐλογημένη)³⁰. Słowa Elżbiety przypominają wprost starotestamentowe i żydowskie błogosławieństwa (hebr. *berākāh*), które były wysławianiem i wielbieniem Boga, a jednocześnie przypomnieniem zbawczego kontekstu odmawianej modlitwy (Ps 31,22; 66,20; 119,12; por. Ef 1,3–14; 1 P 1,3–9). W ten sposób naród wybrany odpowiadał na otrzymaną pomoc czy ratunek. Jednak powodów wielbienia Boga mogło być wiele (zob. Dn 2,19–23). Biblijne błogosławieństwo wypowiedział człowiek, ale także Bóg błogosławił naród wybrany i jego poszczególnych członków. Nadto, co ważne, błogosławieństwo wiązało się często z przywoływaniem zbawczych wydarzeń z przeszłości, ale mogło odnosić się także do przyszłości. Błogosławieństwo wypowiedziane przez Elżbietę ma jeszcze wartość dodatkową, gdyż jej słowa wskazują na wyjątkowość i jedyność błogosławieństwa, jakim cieszy się Maryja. Wyrażenie „błogosławiona między niewiastami” jako semityzm wypowiedza najwyższy stopień błogosławieństwa: Maryja jest wśród kobiet błogosławioną najbardziej i najpełniej. Nie można jednak zapomnieć, iż Elżbieta równolegle błogosławi także poczęte przez nią Dziecko: „błogosławiony owoc Twojego łona” (w. 42b). Ten chrystologiczny komponent biblijnych tekstów maryjnych jest stały i niezmienny.

W środkowej części kantyku Elżbieta rozpoznaje w Maryi „Matkę Pana”, która według słów Elżbiety jest „Matką jej Pana” (ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου). Ponownie ewangelista pozwala tutaj rozpoznać, iż wielka godność Maryi i jej późniejsze wywyższenie w Kościele są skutkiem wybrania i jej Bożego macierzyństwa. Znaczący dla interpretacji tej sceny jest jednak inny jeszcze szczegół, bowiem Elżbieta mówi o Maryi jako Matce Pana, ale zaimiek dzierżawczy „Pana mojego” (τοῦ κυρίου μου) zdradza także osobistą wiarę Elżbiety w bóstwo Dziecka. Elżbieta już należy do wspólnoty wierzących w Jezusa jako Syna Bożego (Johnson 1991, 41; por. Stabryła 2008).

³⁰ Termin „błogosławiony”, w formie przymiotnika εὐλογητός i imiesłowu strony biernej εὐλογημένος (*perfectum*) pochodzi od czasownika εὐλογέω i znaczy: „pięknie, dobrze mówić o kimś”, „błogosławić, chwalić, wysławiać, uwielbiać”. W formie rzeczownikowej εὐλογία to „pochwała, życzliwe mówienie o kimś”. Zob. Liddell, Scott, and Jones 1996, 720–21; Moulton and Milligan 1997, 263; Popowski 1995, 242–43.

Końcowe błogosławieństwo Elżbiety różni się znacząco od słów wypowiedzianych na początku, jak dowodzi tego użyta terminologia i dołączone uzasadnienie. Elżbieta uznaje Maryję za szczęśliwą, co jest skutkiem jej wielkiej wiary, jak można przeczytać w dosłownym przekładzie: „Szczęśliwa (μακαρία), która uwierzyła, że spełnią się słowa powiedziane jej od Pana” (Łk 1,45). Końcowa pochwała Elżbiety przywołuje zgodę Maryi, która powierzyła się woli Boga i jego zbawczym planom: „Oto Ja służebnica Pańska” (Łk 1,38). Elżbieta chwali Maryję za jej wiarę w spełnienie się zapowiedzi Gabriela³¹. Zawierzając słowu Bożemu, Maryja już teraz jest szczęśliwą i uprzywilejowaną wśród ludzi, jak implikuje użyty w błogosławieństwie termin μακαρία (zob. μακάριοι w Łk 6,20–22; Mt 5,3–11). Przejście od εὐλογημένη do μακαρία w drugiej części błogosławieństwa i nadto zmiana z drugiej osoby („błogosławiona jesteś”) na trzecią („szczęśliwa, która”) mają istotny wymiar katechetyczno-pastoralny: Maryja jest szczęśliwa tu i teraz, dlatego że uwierzyła, i podobnie szczęśliwa (uprzywilejowana) jest każda kobieta, która uwierzyła słowu Bożemu. Każdy człowiek, który zawierzył Bogu jest człowiekiem szczęśliwym.

Dopowiadając, należy wspomnieć, iż w opinii egzegetów w scenie nawiedzenia (Łk 1,39–45) Elżbieta jest w porządku doczesnym żoną Zachariasza i krewną Maryi. Jednak napełniona Duchem Świętym i wyznając swoją wiarę w Jezusa jako Pana, jest ona głosem Kościoła lokalnego, dla którego pisał Łukasz (tzw. trzecie *Sitz im Leben*) i jednocześnie głosem całego Kościoła. Natchnione słowa błogosławieństwa Elżbiety staną się modlitwą kolejnych pokoleń wierzących i podstawą czci Maryi, jak to pokazuje *lex orandi* Kościoła³².

Przywołując pełne pozdrowienie Elżbiety słowami: „Błogosławiona jesteś między niewiastami i błogosławiony jest owoc Twojego łona” (Łk 1,42), teksty liturgiczne ukazują Maryję w perspektywie chrystocentrycznej, bowiem powodem jej wywyższenia jest zrodzenie Jezusa, Syna Bożego. Wyrażają to już słowa prefacji w okresie Adwentu, w której zaznaczono, że „Ona jest Dziewicą Matką, która raduje się błogosławionym Potomkiem, doznaje bólu z powodu prorocstwa starca Symeona, cieszy się ludem wychodzącym na spotkanie Zbawcy”³³. Myśl tę podkreśla także kolejna prefacja: „Ona jest Niewiastą pełniącą z weselem Twoją służbę, uległa głosowi Ducha Świętego, troskliwą strażniczką Twojego Słowa. Dzięki swej wierze jest szczęśliwą Niewiastą, ubłogosławioną w swoim Potomku i wywyższoną między

³¹ W tekście błogosławieństwa Elżbiety słowa anioła zostały przywołane jako „słowa powiedziane jej od Pana”, jest zatem oczywiste, iż głos niebiańskiego posłańca to głos Boga w nim przemawiającego.

³² Takie spojrzenie na Elżbietę i jej rolę w Łukaszej historii zbawienia jest powszechną opinią biblistów: „Łukasz pisze swą Ewangelię do wspólnoty już dojrzałej w wierze, wspólnoty, która głosi wiarę w zmar-twychwstałego Pana i z podziwem czci Jego Matkę. Traktuje on zatem słowa Elżbiety jako słowa Kościoła” (Mickiewicz 2011, 128; por. Green 1997, 95–96).

³³ Prefacja formularza o Najświętszej Maryi Pannie w tajemnicy ofiarowania Pańskiego: „Haec est Virgo Mater, gaudens de Prole benedicta, dolens de Senis prophetia, exsultans de populo tuo occurrente Salvatori” (CM 30).

pokornymi”³⁴. Słowami tej prefacji Maryja wychwalana jest jako ta, która od zwiastowania okazała się szczególną strażniczką Słowa. Zachowując je w swoim sercu i rozważając je (por. Łk 2,51), została wywyższona z uniżenia, na co szczególnie wskazują następnie słowa *Magnificat* (Thönnnes 1993, 287).

Ze słowami Elżbiety i jej pozdrowieniem korespondują w *lex orandi* słowa sparafrazowanego tekstu z Księgi Judyty (13,18.19): „Błogosławiona jesteś, Dziewico Maryjo, przez Boga Najwyższego, więcej niż wszystkie niewiasty na ziemi; tak bowiem wślawił Twe imię, że Twoja chwała nie zejdzie z ust ludzi”³⁵. W tradycji Kościoła pochwałę Judyty odnoszono do Maryi, która podobnie jak ona odniosła zwycięstwo nad szatanem (Raja 2001, 625).

Określenie Maryi jako „błogosławionej między niewiastami” pozwala słowami introitu formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Matce pięknej miłości wychwalać ją jako całą piękną i pełną wdzięku Córkę Syjonu, piękną jak księżyc i wybraną jak słońce (por. Pnp 6,10; Łk 1,42)³⁶. Maryja określana jest jako piękna dla trzech powodów: ponieważ jest „pełną łaski” (Łk 1,28) i „ubogaconą darami Ducha Świętego”, jak zaznaczono we wprowadzeniu do formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Matce pięknej miłości³⁷. Ona „jaśnieje otoczona chwałą Syna i ozdobiona cnotami”, co ponownie ukazuje Maryję w chrystologicznym kontekście (Thönnnes 1993, 492)³⁸. Maryja ukochała Boga, swego wspaniałego Syna i wszystkich ludzi miłością dziewiczą, oblubieńczą i macierzyńską; była piękna w tajemnicy poczęcia, narodzenia, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa³⁹. To hymniczne ujęcie przedstawiające duchowe piękno Maryi nawiązuje terminologicznie do hymnu Dunsza Szkota *Tota pulchra es Maria*, do Pieśni nad pieśniami (1,15; 4,1; 4,7) oraz Mądrości Syracha (24,18 Wlg) (Thönnnes 1993, 499–500). Jak natomiast wyjaśniał Hermannus de Runa w XII wieku, Maryja była cała piękna, gdyż została cała przeobstwowiona (*Tota pulchra, quia tota deificata*)⁴⁰.

W celu uczczenia duchowego piękna Maryi w formularzach mszalnych stosowane są figury oraz obrazy biblijne i patrystyczne. W Najświętszej Maryi, która jest

³⁴ Prefacja formularza o Świętej Maryi, jako Niewieście nowej: „mulier laeta in tua servitio, docilis Sancti Spiritus voci, verbi tui custos sollicita; mulier propter fidem beata, in Prole benedicta, inter humiles exaltata” (CM 84).

³⁵ Antyfony na wejście formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Matce Pana i formularza o Świętym Imieniu Najświętszej Maryi Panny: „Benedicta es tu, Maria, a Domino Deo excelso prae omnibus mulieribus super terram; quia nomen tuum ita magnificavit, ut non recedat laus tua de ore hominum” (CM 79, 86). Podobnie w *Mszale Rzymskim* werset ten stanowi antyfonę na wejście formularza na 12 września w wspomnienie Najświętszego Imienia Maryi, także w tekstach wspólnych o Najświętszej Maryi Pannie oraz mszy wotywniej o Imieniu Maryi (MR 824, 899, 1174).

³⁶ „Tota formosa et suavis es, Filia Sion, pulchra ut luna, electa ut sol, in mulieribus benedicta” (CM 140).

³⁷ Kolekta 3: „Sancti Spiritus decorata muneribus” (CM 140).

³⁸ Kolekta 2: „Virgo Maria speciosa fulget” (CM 140).

³⁹ Prefacja formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Matce pięknej miłości: „Illa pulchra fuit in conceptione, [...] pulchra in partu virginali [...] pulchra in Filii passione [...], pulchra in Christi resurrectione” (CM 141–42).

⁴⁰ Hermannus de Runa, *Sermones Festivales. Sermo LXXXVII: In Assumptione Sanctae Mariae* (CChrM 64, 394).

„cała piękna i bez skazy” (por. Pnp 4,7), znajdują się niezwykle cnoty kobiet Starego Testamentu: piękność i miłość oblubienicy z Pieśni nad Pieśniami (Pnp 6,10), uroda i mądrość Judyty (Jdt 11,21), blask i wdzięk Królowej, Oblubienicy Króla-Mesjasza (Ps 45[44],3) (CM 139). Tę tajemnicę podkreślają także słowa antyfony, które nawiązują w hermeneutyce ciągłości wiary do tekstów starotestamentowych: „We mnie wszelka łaska drogi i prawdy we mnie cała nadzieja życia i cnoty (Syr 24,18 Wlg)”⁴¹.

W tradycji Kościoła szczególnego znaczenia nabierały starotestamentalne obrazy i metafory z księgi Mądrości Syracha odnoszone do Maryi. Maryjną interpretację tekstów tej księgi podawało wielu pisarzy chrześcijańskich, czego przykładem jest Honoriusz z Autun (zm. ok. 1151) i jego dzieło *Sigillum Beatae Mariae*⁴². Jednak interpretacji tej nie należy postrzegać w kategoriach typologii, gdyż Mądrość jest tutaj hipostazą Boga. W odniesieniu do Maryi była to jedynie akomodacja, która jednak znajduje uzasadnienie w liturgicznej tradycji Kościoła (Laurentin 1989, 248–49). O tych maryjnych metaforach wspomina także św. Bernard w jednej z homilii na temat antyfony *Salve Regina*⁴³ oraz Adam z Perseigne (zm. 1221) w dziele *Fragmenta Mariana*⁴⁴.

3. Błogosławione łono i piersi

Ostatnia z postaci biblijnych, której głos na temat Maryi został przekazany przez trzeciego ewangelistę, to bliżej nieznaną, anonimową kobietą. Była ona w tłumie towarzyszącym Jezusowi w drodze do Jerozolimy (Łk 9,51–19,27)⁴⁵. Będąc pod wrażeniem Nauczyciela i Jego nauczania, nieoczekiwanie przerwała polemikę Jezusa z oponentami i spontanicznie zaczęła słać matkę Jezusa (Łk 11,27–28):

Gdy On to mówił, jakaś kobieta z tłumu głośno zawołała do Niego:
 Błogosławione (μακαρία) łono, które Cię nosiło, i piersi, które ssałaś.
 Lecz On rzekł: Owszem, ale przecież błogosławieni ci (μακάριοι οι),
 którzy słuchają słowa Bożego i zachowują je.

41 Antyfony na wejście formularza o Niepokalanym Sercu Najświętszej Maryi Panny: „In me gratia omnis viae et veritatis, in me omnis spes vitae et virtutis” (Sir 24,25 Wlg) (CM 112). Rozdział 24 księgi Mądrości Syracha to jeden z najważniejszych tekstów poświęconych pochwalie uosobionej Mądrości (Harrington 2001, 844).

42 Honorius Augustodunensis, *Sigillum Beatae Mariae ubi exponuntur Cantica Cantorum* (PL 172, 498–542).

43 Bernardus, *In antiphonam Salve Regina sermones IV* (PL 184, 1069).

44 Adamus Persenae, *Fragmenta Mariana* (PL 211, 745–46).

45 Epizod z nieznaną kobietą znajduje się w środkowej części Ewangelii, w której Łukasz opowiada o publicznej działalności Jezusa i Jego drodze z Galilei do Jerozolimy (Łk 9,51–19,27) (zob. Green 1997, 460–62; Mickiewicz 2011, 510–12).

Cytowany tekst ma charakter krótkiej, wyrazistej wypowiedzi (apoftegmat) zbudowanej na zasadzie przeciwieństwa⁴⁶. Na słowa kobiety błogosławiącej Maryję, Jezus odpowiada również makaryzmem wskazując, co jest źródłem prawdziwego szczęścia. Mamy tutaj dwa wydawałoby się przeciwstawne błogosławieństwa. Trzeba więc zapytać, czym jest makaryzm jako gatunek literacki? Obecny dwukrotnie w tekście Łukasowym przymiotnik μακάριος tłumaczy się zazwyczaj jako „błogosławiony, błogosławiona”, upodabniając tym samym makaryzm do eulogii (błogosławieństwa). Inaczej jednak niż w eulogii źródłosłowem makaryzmu, decydującym o jego znaczeniu, jest grecki czasownik μακαρίζω i pochodne. Forma rzeczownikowa (μακαρισμός) opisuje stan szczęścia i błogości i takie także jest pole semantyczne terminu: „uważać kogoś za szczęśliwego, błogosławionego; wychwalać kogoś, błogosławić”, a w formie przymiotnika „szczęśliwy, błogosławiony”⁴⁷.

W odróżnieniu od błogosławieństwa (eulogii) makaryzm opisuje aktualny stan osoby, jej samopoczucie i także nastrój, jako trwałe następstwo zdarzenia, które miało miejsce w przeszłości. Co istotne, makaryzm nie jest formułą życzeniową, ale szczęście widzi jako obecne i o nim mówi. Najtrafniej chyba opisał makaryzm Gianfranco Ravasi: „gatunek literacki ogłaszający uczestnikiem Bożej radości tego, kto wybrał drogę sprawiedliwości i prawdy” (Ravasi 2010). Odnosząc te słowa do Maryi i jej sytuacji, w opinii nieznaney kobiety Maryja jest tu i teraz uczestniczką Bożej radości i błogosławieństwa, bowiem oznajmia ona podniosłym głosem: „Szczęśliwe łono, które Cię nosiło, i piersi, które ssałeś” (w. 27). Imię matki Jezusa nie zostało wymienione, a kobieta mówi o łonie i piersiach Maryi, co zdradza biblijny i szerzej semicki kontekst tej wypowiedzi. Maryja jest szczęśliwą matką, która poczęła i urodziła, a następnie wykarmiła i wychowywała swojego Syna. W świetle przekazu biblijnego i opinii ówczesnego społeczeństwa szczęście i godność kobiety zależały od urodzonych mężowi dzieci, przede wszystkim synów (Rdz 30,13; 49,25; por. Łk 23,29).

Kobieta nazwała Maryję szczęśliwą, gdyż widziała cuda i słuchała nauk Jezusa. W odpowiedzi na makaryzm kobiety Nauczyciel wskazał na prawdziwe źródło błogosławieństwa i szczęścia. Szczęśliwymi (μακάριοι) są Jego uczniowie oraz wszyscy słuchający i zachowujący Jego słowo (Łk 11,28; por. 6,20–22; Mt 5,3–11). Tymi słowami Jezus nie dystansował się od swojej Matki. W porządku zbawienia do grona Jego uczniów należy również i przede wszystkim Maryja, jak świadczy o tym jej życie. Maryja słuchała słowa Bożego (Łk 1,38), następnie przyjęła je z wiarą (Łk 1,45),

⁴⁶ Ze względu na treść epizod przypomina po części perykopę o prawdziwych krewnych Jezusa (Łk 8,19–21; por. Mt 12,46–50; Mk 3,31–35), gdyż w obu przypadkach jest mowa o Jego matce, a reakcja i odpowiedź Jezusa mają podobną budowę i treść (Łk 8,21; inaczej Mt 12,50 i Mk 3,35) (zob. Mickiewicz 2011, 603–6; Green 1997, 458–60).

⁴⁷ Czasownik występuje dwukrotnie w Nowym Testamencie (Łk 1,45; Jk 5,11), podobnie dwa razy rzeczownik (Rz 4,6,9; Gał 4,15); natomiast najczęściej spotykaną formą jest przymiotnik μακάριος (ok. 50 razy w NT) (zob. Popowski 1995, 374–75; Liddell, Scott, and Jones 1996, 1073–74; Moulton and Milligan 1997, 386; por. Johnson 1991, 41).

rozważała w swoim sercu (Łk 2,19.51) i zachowywała (Łk 8,19–21). To Maryja „była pierwszym autentycznym uczniem Jezusa”, jak pisał wielki znawca Ewangelii synoptycznych Józef Kudasiewicz (2003, 114). Maryja ukazana w tekstach Nowego Testamentu stanie się następnie archetypem wszystkich wierzących w Jezusa Chrystusa, będzie przyszłą Matką Kościoła (por. J 2,1–11; 19,25–27)⁴⁸.

Słowa nieznaney kobiety z Ewangelii św. Łukasza (Łk 11,27–28) Kościół przejął również w *lex orandi*, cytując je wprost lub jeszcze częściej parafrazując. Modyfikacja tego błogosławieństwa znajduje się w antyfonie na Komunię Świętą formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Królowej Apostołów, w której przypomniano, iż błogosławione łono Maryi nosiło Syna Ojca Przedwiecznego (MR 1176). Łono Maryi, wychwalane przez kobietę z Ewangelii, ukazane jest również jako miejsce zstąpienia Odwiecznego Słowa. Myśl ta powraca w liturgii do zwiastowania Pańskiego. W jednej z prefacji podkreślano, że Najświętsza Dziewica przyjęła z wiarą Słowo, przez tajemnicze działanie Ducha Świętego poczęła Syna i z miłością Go nosiła w niepokalanym łonie. On zaś spełnił obietnice dane Izraelowi i objawił się narodom jako oczekiwany Zbawiciel⁴⁹. W ten sposób w *lex orandi* Kościoła w wydarzeniu zwiastowania ukazano jego główny cel, jakim było spełnienie obietnic danych narodowi wybranemu i zbawienie ludzi (Thönnnes 1993, 58).

Słowa pochwały Maryi przywołuje i wyjaśnia również prefacja formularza o Świętej Maryi, Uczennicy Pańskiej. Podkreślono w niej, iż „Jego Matka, chwalebna Dziewica Maryja, słusznie została nazwana szczęśliwą, albowiem w dziewiczym łonie nosiła Syna Bożego; lecz jeszcze słuszniej sławi się Ją jako Błogosławioną”, ponieważ będąc Uczennicą Wcielonego Słowa, pilnie szukała Jego woli i wiernie ją wypełniła⁵⁰. Zastanawiającym jest fakt, że w prefacji, której zadaniem jest przede wszystkim uwielbienie Boga, znajdują się słowa zachęcające do wychwalania Maryi. Motywem podziwiania Maryi jako wzoru jest przede wszystkim Jej pilne szukanie woli Boga (*quia voluntatem tuam sedula quaesivit*) oraz wierność w jej wypełnieniu (*et adimplevit fidelis*). W tym przypadku zatem bycie wierną uczennicą Pana jest obok macierzyństwa podstawą wychwalania Maryi. Wybrzmiewa tu znane pytanie Jezusa: „Któż jest moją matką i [którzy] są braćmi?”, na które odpowiedź podał sam Jezus: „Kto pełni wolę Bożą, ten Mi jest bratem, siostrą i matką” (zob. Mk 3,33–35)

⁴⁸ „With respect to the initial focus on Jesus’ mother in this brief unit, it is important to note that Mary is a candidate for blessedness according to the criterion set forth by Jesus” (Green 1997, 461). Dalsza literatura na ten temat: Sherwood 1993; Haręzga 1994; Przyczyna and Wróbel 2003.

⁴⁹ Prefacja formularza o Najświętszej Maryi Pannie w tajemnicy zwiastowania Pańskiego: „Quem inter homines et propter homines nasciturum, Spiritus Sancti obumbrante virtute, a caelesti nuntio Virgo fidenter audivit et immaculatis visceribus amanter portavit, ut et promissiones filii Israel perficeret veritas, et gentium exspectatio pateret ineffabiliter adimplenda” (CM 10).

⁵⁰ Przekład polski tekstu nie do końca jest zgodny z tekstem łacińskim, w którym czytamy: „Cuius mater, gloriosa Virgo Maria, iure proclamatur beata, quia Filium tuum castis meruit generare visceribus; sed merito felicior praedicatur quia, incarnati Verbi facta discipula, voluntatem tuam sedula quaesivit et adimplevit fidelis” (CM 43).

(Thönnnes 1993, 152–53). Słowa łączą fizyczne macierzyństwo Maryi z Jej macierzyństwem duchowym. O wiernym szukaniu woli Bożej (*iugiter exquisivit*) i wiernym jej wypełnianiu (*fideliter adimplevit*) jest mowa także w prefacji formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Matce dobrej rady⁵¹.

Z kolei w słowach prefacji formularza o Najświętszej Maryi Pannie, Stolicy Mądrości czytamy, że gdy nadeszła pełnia czasów, Bóg w błogosławionej Dziewicy Maryi dokonał dzieła pojednania, o którym postanowiono przed wiekami. Gdy Mądrość zbudowała sobie dom w nieskalanym łonie Dziewicy, Stwórca czasów narodził się w czasie, aby stawszy się nowym człowiekiem, przywrócić ludziom utraconą godność i obdarzyć ich nowym życiem⁵². Szczególnie tytuły *Sedes sapientiae* czy *Mater sapientiae*, to jedne z tych, które najczęściej występują od XII wieku. W *lex orandi* Kościoła słowa tej prefacji podkreślają fakt, że Chrystus Odkupiciel jako Mądrość zbudował w Maryi ów dom (Thönnnes 1993, 339).

Poprzez Wcielenie Odwiecznego Słowa Maryja stała się także świątynią Boga (*templum Dei*). Tytuł ten nawiązuje pośrednio do *Protoewangelii Jakuba*, apokryfu z II wieku, w którym utrwalono tradycję, iż Maryja została ofiarowana i przebywała w świątyni do dwunastego roku życia. Tekst suponuje myśl teologiczną, że materialna świątynia w Jerozolimie była zapowiedzią świątyni duchowej, która objawiła się w Jezusie (por. J 2,21) (Starowieyski 2017, 272–75). Często tytuł ten występował w pismach patrystycznych, wskazując, że w Maryi cieleśnie zamieszkała „pełnia bóstwa” (Lechner 1994, 367). Od XI wieku Maryję nazywano nie tylko świątynią Boga żywego, ale również sanktuarium Ducha Świętego (*sacrarium Spiritus sancti*)⁵³. Do określenia Maryi jako świątyni Pana nawiązuje także Rupert z Deutz OSB (zm. 1129) w trzeciej księdze swojego dzieła *De divinis officiis*⁵⁴.

Fakt przyjęcia w łonie Maryi syna Bożego wyrażane jest w modlitwie Kościoła także poprzez metafory. W formularzu o Świętej Maryi, Bożej Rodzicielce w intrybie podkreślono, że w Jej łonie ukrył się Ten, którego świat nie może ogarnąć⁵⁵. Ta sama myśl występuje w antyfonie na Komunię Świętą w tekstach wspólnych o Najświętszej Maryi Pannie w okresie Narodzenia Pańskiego (MR 906). W formularzu o Świętej Maryi, Bożej Rodzicielce w prefacji mowa jest z kolei o tym, że Święta Dziewica poczęła Syna i z miłością Go nosiła w niepokalanym łonie⁵⁶, co także ma swoje odniesienie do najstarszych zachowanych źródeł liturgicznych (Thönnnes 1993, 81),

⁵¹ „Quibus instructa muneribus, voluntatem tuam iugiter exquisivit ac fideliter adimplevit” (CM 131).

⁵² „Quia sacramentum reconciliationis nostrae, ante saecula dispositum, ubi venit temporum plenitudo in beata Virgine Maria immensa bonitate adimplesti: intra intemerata viscera, redificante sibi Sapientia domum, Creator temporum in tempore nascitur, ut, novus homo factus, nobis vetustatem auferret et suam donaret novitatem” (CM 97).

⁵³ Petrus Damianus, *Carmina sacra et preces* (PL 145, 935); Anselmus, *Orationes* (PL 158, 962).

⁵⁴ Rupertus Tuitiensis, *De divinis officiis libri XII* (PL 170, 63).

⁵⁵ „Virgo Dei Genetrix, quem totus non capit orbis, in tua se clausit viscera factus homo” (CM 19).

⁵⁶ „Quia per mirabile mysterium et inenarrabile sacramentum Unigenitum tuum Virgo sacra concepit, et caeli Dominum clausis portavit visceribus” (CM 21).

oraz, że to błogosławione łono nosiło Syna Ojca Przedwiecznego, jak wyraża to jedna z antyfon na Komunię Świętą.⁵⁷ Tekst tej antyfony jest przywoływany również w antyfonie komunijnej formularza o Najświętszej Maryi Pannie Królowej Apostołów (CM 74). Jej łono nosiło bowiem prawdziwego Boga i Człowieka, jak przypomina antyfona na wejście o Najświętszej Maryi Pannie, Matce i Pośredniczce łaski⁵⁸.

Radość Maryi i pochwała jej błogosławionego łona dochodzi również do głosu w stwierdzeniu, że Maryja Panna z radością przyjęła i porodziła Jezusa, który jest źródłem pociechy dla świata, jak to podkreślają słowa w prefacji o Najświętszej Maryi Pannie, Matce pocieszenia. Maryja jest wychwalana jako Matka pocieszenia ze względu na to, że zrodziła Zbawiciela (Thönnies 1993, 561–62)⁵⁹.

Podsumowanie

Maryja jest ikoną chrześcijańskiej wiary i współcześnie obiektem szczególnej czci. Jest tak, chociaż z oczywistych powodów brak wyraźnych śladów pobożności maryjnej w tekstach biblijnych. A jednak późniejszy rozwój tej pobożności w Kościele ma swoje źródła i mocne podstawy właśnie w Biblii. Potwierdzeniem tego są dokonane wyżej interdyscyplinarne analizy biblijno-liturgiczne. Anioł Gabriel jako posłaniec z nieba (Łk 1,26–38), krewna Elżbieta (Łk 1,39–45) i anonimowa kobieta z tłumu (Łk 11,27–28) – każdy z nich mówi na swój sposób o godności Maryi, Matki Pana. Analiza ich wypowiedzi pozwoliła uchwycić istotne elementy biblijno-teologicznego orędzia o wybraniu i obdarowaniu Maryi specjalną łaską. Wszystko, co Bóg zamierzył wobec Maryi, dzieje się ze względu na jej wybranie na Matkę Syna Bożego, które jako służebnica Pańska pokornie przyjęła. Maryja jest szczęśliwą (*μακαρία*), błogosławioną (*εὐλογημένη*) i pełną łaski (*κεχαριτωμένη*) Matką Jezusa Chrystusa. Ten chrystologiczny wymiar biblijnych tekstów maryjnych jest fundamentalny. Nieodłącznym elementem wybrania jest również obdarowanie Maryi Duchem Świętym, z którym ona współpracuje. Jednak dar Ducha Świętego, jak poświadcza trzecia Ewangelia, jest nie tylko przywilejem Syna Bożego i jego Matki (Łk 1,35), ale jest darem dla wszystkich uczestników historii zbawienia, czego potwierdzeniem jest krewna Elżbieta i jej syn (Łk 1,41; por. Dz 2,1–4). Nie można też pominąć trzeciego aspektu wypowiedzi biblijnych bohaterów. Maryja, jako żydowska kobieta i ziemska matka Jezusa, jest jednocześnie wierną Uczennicą swojego Syna oraz należy do

⁵⁷ „Beata viscera Mariae Virginis, quae portaverunt aeterni Patris Filium” (CM 21).

⁵⁸ „Ave, sancta Maria, fons pietatis, omnium gratiarum referta ubertate, in tuis gestans castis visceribus Deum et hominem verum” (CM 119).

⁵⁹ „Quem, mundi consolationem, beata Virgo cum gaudio suscepit et intemeratis genuit visceribus” (CM 160).

wspólnoty uczniów i pierwszych Jego naśladowców. Później będzie pośród nich pierwszą i Matką Kościoła.

Interdyscyplinarna, biblijna i liturgiczna analiza treści biblijnych i *lex orandi* pozwala na sformułowanie kolejnych wniosków na temat godności Maryi jako Matki Pana i szerzej kultu maryjnego. W wypowiedziach trzech postaci biblijnych należy bowiem widzieć wyraźną zapowiedź późniejszej liturgicznej pobożności maryjnej. Ich słowa rozciągają się czasowo i przestrzennie na całą historię i życie Kościoła, który w *lex orandi* biblijny obraz Maryi rozbuduje i istotnie wzbogaci. Niebiański posłaniec jest mandatarium Boga w Trójcy Osób, a raz dane i już dokonane Objawienie trwa w Kościele, będąc podstawą poszukiwania całej prawdy, także o Maryi, jej godności i pięknie, czego gwarantem jest Duch Paraklet (J 16,13). Również krewna Elżbieta otrzymała specjalne zadanie. W porządku teologicznym postać Elżbiety przekracza wymiar historyczny i doczesny wydarzeń. Trzeba bowiem widzieć w niej reprezentanta wszystkich ludzi wierzących wszystkich czasów; oni przyjęli Jezusa jako swojego Pana i w nich również działa Duch Święty. Elżbieta jest przedstawicielką Kościoła i jest jego głosem przez wieki. Podobnie anonimowa kobieta wydaje się mieć wyjątkowe i odrębne miejsce w pobożności maryjnej jako przedstawicielka ludzi ciągle jeszcze poszukujących Prawdy. Głos tych trzech biblijnych postaci jest głosem Kościoła zapisanym w liturgicznym *lex orandi*. Ten głos modlącego się Kościoła ma stale wymiar chrystologiczny, pneumatyczny i eklezjalny. *Lex orandi* Kościoła nie ogranicza się do prostego cytowania czy przypomnienia tekstów biblijnych, chociaż tak również bywa. *Lex orandi* to przede wszystkim żywe doświadczenie i owocna celebrowanie biblijnego orędzia o Maryi jako Matce Pana. Przywołanie tego orędzia, jego uobecnienie i przeżywanie w akcie liturgicznym prowadzi finalnie do pełniejszego poznania i rozumienia godności i piękna Maryi. Niemniej między natchnionymi przez Ducha Świętego biblijnymi źródłami kultu maryjnego i współczesną liturgiczną pobożnością maryjną istnieje niezwykła ciągłość i koherencja. To gwarantowana Duchem Świętym teologiczna spójność objawienia Bożego utrwalonego w Piśmie Świętym i poświadczony w *lex orandi* żywej Tradycji Kościoła.

Bibliografia

- Adamus Perseniae, *Fragmenta Mariana*: Adamus Perseniae. 1855. "Fragmenta Mariana." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 211:743–54. Paris: Migne.
- Ambrosius Autpertus. 1975. *Expositionis in Apocalypsin libri I–V*. Edited by Robert Weber. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 27. Turnholti: Brepols.
- Anselmus, *Oratio LVII. Ad Sanctam Virginem Mariam*. In *Annuntiatione ejus*: Anselmus. 1864a. "Oratio LVII. Ad Sanctam Virginem Mariam. In Annuntiatione ejus." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 158:963–64. Paris: Migne.

- Anselmus, *Orationes*: Anselmus. 1864b. "Orationes." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 158:855–1016. Paris: Migne.
- Bartnicki, Roman. 2007. "Krytyka narracyjna w egzegezie angielskojęzycznej." *Studia Nauk Teologicznych PAN*, no. 2, 47–62.
- Bernardus, *De duodecim praerogativis B. V. Mariae, ex verbis Apocalypsis XII, 1*: Bernardus. 1862a. "Dominica Infra Octavam Assumptionis B. V. Mariae. Sermo: De duodecim praerogativis B. V. Mariae, ex verbis Apocalypsis XII, 1: 'Signum magnum apparuit in coelo: Mulier amicta sole, et luna sub pedibus ejus, et in capite ejus corona stellarum duodecim.'" In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 183:429–38. Paris: Migne.
- Bernardus, *In antiphonam Salve Regina sermones IV*: Bernardus. 1862b. "In antiphonam Salve Regina sermones IV." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 184:1059–78. Paris: Migne.
- Brown, Raymond E. 1993. *The Birth of the Messiah: A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospels of Matthew and Luke*. Updated edition. New York: Doubleday.
- Collectio missarum de Beata Maria Virgine*. 1987. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. (= CM).
- De Santis, Massimo. 2011. "La visita di Maria ad Elisabetta (Lc 1,39–45). Paradigma lucano del processo salvifico di Dio." *Angelicum* 88:7–37.
- Durak, Adam. 1994. "Teksty euchologiczne jako źródło teologiczne (euchologia liturgiczna)." *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 47 (1): 32–37. <https://doi.org/10.21906/rbl.722>.
- Eadmerus, *Tractatus de conceptione B. Mariae Virginis*: Eadmerus. 1854. "Tractatus de conceptione B. Mariae Virginis." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 159:301–18. Paris: Migne.
- Eucherius Lugdunensis, *Liber formularum Spiritualis intelligentiae ad Uranium*: Eucherius Lugdunensis. 1846. "Liber formularum Spiritualis intelligentiae ad Uranium." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 50:727–72. Paris: Migne.
- Flores, Deyanira. 2004. "Mary, the Virgin 'Completely and Permanently Transformed by God's Grace': The Meaning and Implications of Luke 1:28 and the Dogma of the Immaculate Conception for Mary's Spiritual Life." *Marian Studies* 55:47–113.
- Green, Joel B. 1997. *The Gospel of Luke*. The New International Commentary of the New Testament. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Haręzga, Stanisław. 1994. "Maryjny aspekt Jezusowego błogosławieństwa o słuchających i zachowujących Słowo Boże (Łk 11,27–28)." *Tarnowskie Studia Teologiczne* 13:185–205.
- Harrington, Daniel J. 2001. "Mądrość Syracha." In *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego: Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, 2nd ed., edited by William Reuben Farmer, 829–55. Warszawa: Verbinum.
- Hermannus de Runa, *Sermo LXXXVII: In Assumptione Sanctae Mariae*: Hermannus de Runa. 1986. "Sermo LXXXVII: In Assumptione Sanctae Mariae." In *Sermones festuales*, edited by Edmundus Mikkers, Josephus Theuws, and R. Demeulenaere, 394–401. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 64. Turnholti: Brepols.
- Hesbert, René-Jean. 1935. *Antiphonale Missarum Sextuplex*. Bruxelles: Vromant.
- Hieronymus, *Liber de Nominibus Hebraicis*: Hieronymus. 1845. "Liber de Nominibus Hebraicis." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 23:771–858. Paris: Migne.

- Hildebertus Cenomanensis, *De Incarnatione*: Hildebertus Cenomanensis. 1854. "Sermones de Sanctis. LV. In festo annuntiationis Beate Mariae. Sermo unicus. De Incarnatione." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 171:605–10. Paris: Migne.
- Honorius Augustodunensis, *Sigillum Beatae Mariae ubi exponuntur Cantica Canticorum*: Honorius Augustodunensis. 1854. "Sigillum Beatae Mariae ubi exponuntur Cantica Canticorum." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 172:495–542. Paris: Migne.
- Johnson, Luke Timothy. 1991. *The Gospel of Luke*. Sacra Pagina Series 3. Collegeville, MN: Liturgical Press.
- Jougan, Alojzy. 2013. *Słownik kościelny łacińsko-polski*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Kittel, Gerhard, and Gerhard Friedrich, eds. 1964–1976. *Theological Dictionary of the New Testament*. Translated by Geoffrey W. Bromiley. 10 vols. Grand Rapids, MI: Eerdmans. (= TDNT).
- Knight, Mark. 2010. "Wirkungsgeschichte, Reception History, Reception Theory." *Journal for the Study of the New Testament* 33 (2): 137–46. <https://doi.org/10.1177/0142064x10385858>.
- Kochaniewicz, Bogusław. 2002. "Matka Boża w posoborowej liturgii Kościoła." *Salvatoris Mater* 4 (1): 157–99.
- Kudasiewicz, Józef. 2003. "Odpowiedź Jezusa na błogosławieństwo ewangelicznej niewiasty (Łk 11,22) [powinno być: Łk 11,27]. Przyczynek do mariologii św. Łukasza." *Kieleckie Studia Teologiczne* 2:112–17.
- Laurentin, René. 1989. *Matka Pana: Krótki traktat teologii maryjnej*. Translated by Zygmunt Proczek. Theotokos 1. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Lechner, G. M. 1994. "Tempel." In *Marienlexikon*, edited by Remigius Baumer and Leo Scheffczyk, 6:367–69. St. Ottilien.
- Liddell, Henry George, Robert Scott, and Henry Stuart Jones. 1996. *A Greek-English Lexicon*. 9th ed. Oxford: Clarendon.
- Mickiewicz, Franciszek. 2011. *Rozdziały 1–11*. Vol. 1 of *Ewangelia według św. Łukasza*. Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 3. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Migut, Bogusław. 2019. *Liturgia jako teologia żywa*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum*. 2002. Editio typica tertia. Città del Vaticano: Typis Vaticanis. (= MR).
- Moulton, James Hope, and George Milligan. 1930. *The Vocabulary of the Greek Testament*. Peabody, MA: Hendrickson.
- Napiórkowski, Andrzej. 2016. *Kościół w Maryi, Maryja w Kościele*. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II; Kielce: Jedność.
- Oleś, Piotr. 2013. "Letania more solito dicantur. Przyczynek do badań nad pobożnością maryjną wśród średniowiecznych dominikanów." *Folia Historica Cracoviensia* 19:43–57.
- Petrus Damianus, *Carmina sacra et preces*: Petrus Damianus. 1853. "Carmina sacra et preces." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 145:917–85. Paris: Migne.
- Popowski, Remigiusz. 1995. *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. 2nd ed. Warszawa: Vocatio.
- Powell, Mark Allan. 2009. *What is Narrative Criticism?* Minneapolis, MN: Fortress.
- Przyczyna, Wiesław, and Ryszard Wróbel. 2003. "Maryja wzorem słuchacza słowa Bożego." *Salvatoris Mater* 5 (2): 90–103.

- Rabanus Maurus, *De Universo libri viginti duo*: Rabanus Maurus. 1852. "De Universo libri viginti duo." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 111:9–614. Paris: Migne.
- Raja, R. J. 2001. "Księga Judyty." In *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego: Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, 2nd ed., edited by William Reuben Farmer, 617–26. Warszawa: Verbinum.
- Ratzinger, Joseph. 2002. *Wzniosła Córa Syjonu: Rozważania mariologiczne*. Translated by Janusz Królikowski. Poznań: Pallottinum.
- Ravasi, Gianfranco. 2010. "Błogosławieństwo." *Przewodnik Katolicki*, no. 7, <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2010/Przewodnik-Katolicki-7-2010/Przewodnik-liturgiczny/Blogoslawienstwo>.
- Rubin, Miri. 2009. *Mother of God: A History of the Virgin Mary*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Rupertus Tuitiensis, *De divinis officiis libri XII*: Rupertus Tuitiensis. 1854. "De divinis officiis libri XII." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 170:9–333. Paris: Migne.
- Sherwood, Stephen K. 1993. "'Blest is the womb that bore you...' (Lc 11, 22–28)." *Ephemerides Mariologicae* 43:257–62.
- Sobór Watykański II. 1964. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*. (= LG).
- Sondel, Janusz. 2009. *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*. Kraków: Universitas.
- Stabryła, Wojciech M. 2008. "'Matka Pana' (Łk 1,43) w świetle krytyki historyczno-literackiej. Czy św. Łukasz wyznaje Boże macierzyństwo Maryi?" *Salvatoris Mater* 10 (4): 23–41.
- Starowieyski, Marek, ed. 2017. *Apokryfy Nowego Testamentu*. 2nd ed. Vol. 1, bk. 1. Kraków: WAM.
- Stock, Alex. 2012. *Lateinische Hymnen*. Berlin: Verlag der Weltreligionen.
- Szymik, Stefan. 2013. *Współczesne modele egzegezy biblijnej*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Thönnies, Dietmar. 1993. *Die Euchologie der Collectio Missarum de Beata Maria Virgine: Textkritische Quellenforschung und systematisch-theologische Studien*. Frankfurt am Main: Lang.
- Tronina, Antoni. 1995. *Zawitaj Pani Świata: Obrazy i symbole biblijne w Godzinkach o Niepokalanym Poczęciu NMP*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
- Valentini, Alberto. 2002. "Pierwsze zapowiedzi oddawania czci Matce Pana (Łk 1,39–45)." *Salvatoris Mater* 4 (4): 11–33.
- Welzen, Huub. 2011. "Exegetical Analyses and Spiritual Readings of the Story of the Annunciation (Luke 1:26–38)." *Acta Theologica* 31 (Suppl. 15): 21–36. <https://doi.org/10.4314/actat.v31i1s.3>.
- Włodarczyk, Stanisław. 1993. "Kwestie struktury, źródeł i rodzaju literackiego Łk 1–2." In *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, edited by Tomasz M. Dąbek and Tomasz Jelonek, 303–14. Kraków: Unum.
- Zeller, Dieter. 1990. *Charis bei Philon und Paulus*. Stuttgarter Bibelstudien 142. Stuttgart: Katholisches Bibelwerk.
- Żak, Łukasz. 2008. "Niepokalane poczęcie Najświętszej Maryi Panny w mariologicznej myśli kard. Josepha Ratzingera." *Salvatoris Mater* 10 (2): 345–55.